

mgr Urszula Miernik

Uniwersytet Opolski

Eliminacja wykluczenia społecznego,
red. M. Duda, K. Kutek-Stadek, Kraków
2017, s. 127–143 (Praca Socjalna w Teorii
i Działaniu, 3).

DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/9788374385824.09>

Małoletnie matki: obowiązek szkolny i obowiązek nauki

Juvenile mother: compulsory of schooling
and compulsory of education – summary

Abstract: The aim of the paper is to offer a presentation of realization of the legal duty of compulsory schooling and the duty of compulsory education by the juvenile mothers in Polish legal system. Maternity of juvenile in Poland is a phenomenon of very complex origin. Several sources of it are usually named. On the one side, there are general negative changes in lifestyle and morality of society especially in sexual life of the youth. On the other side one underlines that most of the juvenile mothers come from the poor families and families

of low socio-professional level. The outcome of the paper is to postulate that the special attention must be paid to education of the young pregnant girls and after they deliver. The girls who received the help in question have much better start in life. The institutions that are called to help the young mothers are mainly family and school.

Keywords: juvenile mother, social exclusion, compulsory of schooling, compulsory of education

Macierzyństwo jest jednym z głównych doświadczeń w życiu kobiety, jest życiowym wyzwaniem określanym jako punkt zwrotny, bez względu na to, jaką postawę wobec niego przyjmie kobieta: ambiwalentną czy też aktywną¹. Przyjęcie

¹ Zob. B. Budrowska, *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Wrocław 2000.

na świat dziecka przez kobietę małoletnią oznacza zmierzenie się z kryzysem związanym z tym wydarzeniem nałożonym na okres życia, w którym jednostka przeżywa kryzysy rozwojowe wieku adolescencji; w którym to doświadcza szeregu zmian w sferach fizycznej, psychicznej czy też społecznej, dopiero przygotowujących do dorosłego życia. Czas wydawania na świat potomstwa jest kulturowo uwarunkowany. Z jednej strony to normy prawne wyznaczają moment symbolicznego osiągnięcia dorosłości, nadając osobom, które ukończyły 18 rok życia, status pełnoletności wraz z pełną zdolnością do czynności prawnych. Z drugiej strony istnieją społeczne normy wyznaczające czas na podjęcie określonych wyborów życiowych i zauważa się, że moratorium wejścia w dorosłość wydłużyło się do wieku około 25–30 lat, w społeczeństwach zindustrializowanych młode osoby coraz później podejmują zadania przypisywane dorosłości, takie jak zawarcie małżeństwa i rodzicielstwo². Przedłużenie okresu dorastania sytuuje jednostkę w poczuciu bycia pomiędzy, które buduje niepewność, a im dłużej trwa okres wchodzenia w dorosłość, tym bardziej wzrasta poczucie niepewności³. W tej perspektywie macierzyństwo podjęte w wieku nastoletnim może w przyspieszać proces dojrzewania przez przyjęcie nieoczekiwanej odpowiedzialności za swoje dziecko.

W tym kontekście jawi się sytuacja matki małoletniej mającej ograniczone zasoby umożliwiające podjęcie roli matki w takiej formie, jakiej mogłaby to zrobić w czasie wyznaczonym przez społeczne wzorce, czyli po okresie *emerging adulthood*⁴. Jednym z czynników decydujących o jakości życia jej i dziecka jest ścieżka edukacji, jaką zrealizuje. Analiza sytuacji matki małoletniej w szkole jest związana ze szczególnym ryzykiem wykluczenia społecznego, którym jest zagrożona uczennica przed urodzeniem dziecka i po nim. W perspektywie ostatnich kilku dziesięcioleci obserwuje się spadek wskaźnika rozrodności w grupie kobiet poniżej 18 roku życia, jednak każdego roku przybywa około 8 tys. małoletnich matek, których dotyczy obowiązek szkolny i nauki⁵. W artykule zostaną zaprezentowane przepisy prawne dotyczące obowiązku szkolnego i nauki uczennicy w ciąży i po urodzeniu dziecka, w korelacji z doświadczeniami opartymi na dotychczasowych badaniach matek małoletnich. Próba zobrazowania sytuacji matek małoletnich w szkole ma na celu zwrócenie uwagi

² H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*, tłum. A. Wojciechowski, Poznań 2004, s. 336.

³ O. Lipkowski, za: M. Żebrowska, Przedmowa do wydania polskiego książki B. Zazzo: *Oblicza młodości*, tłum. Z. Zakrzewska, Warszawa 1972, s. 6.

⁴ A. Lipska, W. Zagórska, „Stająca się dorosłość” w ujęciu *Jeffreya J. Arnetta jako rozbudowana faza liminalna rytuału przejścia*, „Psychologia Rozwojowa” 16 (2011) nr 1, s. 9–21.

⁵ „Rocznik Demograficzny” 2013: kobiety, które urodziły dziecko w wieku 15, 16, 17 i 18 lat w roku 2012 – 7 721, „Rocznik Demograficzny” 2012: w roku 2011 – 8 448.

na konieczność podejmowania działań zabezpieczających uczennicę-matkę, a także jej dziecko przed ryzykiem wykluczenia społecznego z powodu niskiego wykształcenia. Praca ta z uwagi na wielopłaszczyznowość zagadnienia koncentruje się na wybranych aspektach.

1. Małoletnia matka – zagrożenia wykluczeniem społecznym

1.1. Adolescencja a zachowania ryzykowne

Uwarunkowania związane z etapem rozwojowym adolescencji determinują, jakiego typu tożsamość zostanie uformowana przez młodą osobę: pozytywna, oznaczająca stabilną i pozytywną samoocenę siebie, samorealizację, samoświadomość adolescenta, czy negatywna, związana ze skłonnościami do podejmowania zachowań ryzykownych, słabym wglądem w siebie. Im więcej pojawiających się czynników ryzyka wpływających na zachowanie adolescenta, przy słabych zasobach kompensujących zagrożenie, tym większe ryzyko wystąpienia zachowań patologicznych, ryzykownych⁶. Społecznymi czynnikami ryzyka, jakie wymienia się w literaturze, zwiększającymi prawdopodobieństwo, że młoda dziewczyna znajdzie w ciąży, są brak więzi emocjonalnej z rodzicami, trudności w relacjach z członkami rodziny oraz poczucie osamotnienia⁷. Zaburzone relacje mogą mieć podłoże w sytuacji rodzinnej, w której członkowie doświadczają przemocy, alkoholizmu, ubóstwa, ale także tam, gdzie dzieci doświadczają nadopiekuńczości ze strony rodziców, zbyt wysokich oczekiwań czy braku pomocy w trudnościach w nauce szkolnej⁸. Brak wsparcia rodziny prowadzi do podejmowania przez dziewczynę ryzykownych zachowań seksualnych: wcześniej przechodzi inicjację seksualną, utrzymuje kontakty z różnymi partnerami seksualnymi oraz nie stosuje środków antykoncepcyjnych⁹. Jej zasoby adaptacyjne zadecydują o tym, w jaki sposób poradzi sobie z zadaniami związanymi z nową rolą¹⁰.

⁶ B. Ziółkowska, *Okres dorostania. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać?*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka*, red. A. Brzezińska, Gdańsk 2005, s. 385.

⁷ M. Jarosz, *Zasoby adaptacyjne małoletnich matek*, [w:] *Skazani na wykluczenie? Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, red. M. Kalinowski, I. Niewiadomska, Lublin 2010, s. 205.

⁸ M. Kościelska, *Trudne macierzyństwo*, Warszawa 1998, s. 150.

⁹ K. Borzucka-Sitkiewicz, K. Kowalczevska-Grabowska, *Profilaktyka społeczna*, Katowice 2013, s. 62.

¹⁰ Zob. szerzej M. Jarosz, *Zasoby adaptacyjne małoletnich matek*, dz. cyt.

1.2. Szkoła miejscem szansy czy porażki (marginalizacja czy wsparcie)

Uważa się, że jednym z zagrożeń wczesnego macierzyństwa jest zmniejszenie szansy na ukończenie edukacji przez młodą matkę. Młode matki reprezentują różne poziomy edukacji oraz rodzaje szkół: są uczennicami szkół podstawowych, gimnazjalnych, ponadpodstawowych oraz szkół specjalnych, także realizującymi obowiązek szkolny w specjalistycznych ośrodkach resocjalizacyjno-wychowawczych. Cięża jest sytuacją przyczyniającą się do załamania kariery szkolnej, które poprzedza zjawisko tak zwanego „wypadnięcia” z systemu szkolnego. Z drugiej strony cięża uczennicy jest skutkiem niepowodzeń ponoszonych w szkole, wysuwa się stwierdzenia, że aktywność seksualna jest zastępczą formą aktywności edukacyjnej¹¹. Wczesne macierzyństwo jest bardzo często powiązane z niskimi osiągnięciami szkolnymi matek – badania wskazują, iż małoletnimi rodzicami zostawali częściej uczniowie, którzy nie przywiązywali wagi do wykształcenia oraz niechętnie się uczyli, niepowodzenia w szkole jeszcze bardziej pogarszały ich stosunek do szkoły, niektórzy powtarzali klasę¹². Wobec powyższego kreują się dwa źródła zagrożenia wypadnięciem z systemu szkolnego powiązane z ciężą uczennicy.

Dzieci i młodzież doświadczające niepowodzenia w szkole należą do grupy szczególnie narażonej na wykluczenie społeczne. Wykluczenie społeczne czy też zagrożenie wykluczeniem jest rozumiane jako zależność między splotem czynników i warunków wykluczających czy też grożących wykluczeniem a podmiotem oznaczającym jednostkę czy grupę społeczną zagrożoną oraz relacja między podmiotem a sytuacją. Wykluczenie lub jego ryzyko jest związane z reakcją osoby w sytuacji wystąpienia czynników ryzyka. Definicja ta wskazuje, że marginalizacja jest wynikiem reakcji jednostki, dzięki zdolności „równoczesnego odbierania informacji i reagowania na nie (dzięki ocenie własnych możliwości sprostania sytuacji)” może funkcjonować w sposób adaptacyjny¹³.

Ważnym czynnikiem hamującym marginalizację jest aktywnie działający system szkolny, „dający równe szanse odnoszenia sukcesów wszystkim jego uczestnikom, wyrównujący i kompensujący braki, ściśle powiązany z rynkiem pracy”¹⁴. W perspektywie tej myśli należy podjąć rozważania dotyczące moż-

¹¹ M. Kościelska, *Trudne macierzyństwo*, dz. cyt., s. 162.

¹² A. Skowrońska-Zbierzchowska, *Doświadczenia małoletnich rodziców. Aspekty socjopedagogiczne*, Gdańsk 2010, s. 186..

¹³ A. Wilczyńska, *Uwarunkowania radzenia sobie młodzieży w sytuacjach zagrożenia wykluczeniem społecznym*, Katowice 2013, s. 16–17.

¹⁴ A. Czerkawski, *Wykluczenie edukacyjne niedostosowanych społecznie*, „Chowanna” 1 (2012) 38, s. 111.

liwości, jakie system oświaty oferuje uczennicy w ciąży oraz uczennicy-matce, oraz tego, jak realizowana jest konstytucyjna zasada ochrony macierzyństwa w odniesieniu do uczennicy-matki.

2. Uwagi odnośnie do prawnej terminologii wczesnego macierzyństwa

W literaturze przedmiotu spotyka się wiele terminów dotyczących zbyt wczesnego macierzyństwa, ponieważ sytuacja szkolno-prawna matki, która nie ukończyła 18 lat, różni się od sytuacji matki, która ma lat 19, z uwagi na jej rozwój psychospołeczny wpływający na funkcjonowanie społeczne¹⁵. Ważne jest więc właściwe stosowanie terminów prawnych. Nie należą do rzadkości sytuacje, kiedy przedmiotowe matki nazywane są „nieletnimi”, to termin zastosowany w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich, której przepisy stosuje się w celu zwalczania i zapobiegania demoralizacji, odnoszący się do osób, które nie ukończyły 18 roku życia, które popełniły czyn karalny po ukończeniu 13 roku życia oraz nie ukończyły lat 18, najpóźniej, jak wskazuje ustawa, względem osób, wobec których zostały zastosowane środki wychowawcze lub poprawcze, nie dłużej niż do 21 roku życia (art. 1 u.p.n.¹⁶). Macierzyństwo nieletnich stanowi ważki problem, zostanie jednak pominięty z uwagi na to, że dotyczy dziewcząt, które już najczęściej przebywają w ośrodkach resocjalizacyjnych, działania profilaktyczne mają charakter drugo- i trzeciorzędowy¹⁷.

Kolejnym spotykanym terminem jest matka „młodociana” – ustawodawca również podaje definicję legalną, czyli „nakaz rozumienia” w akcie normatywnym, stosowany wówczas, gdy termin jest wieloznaczny¹⁸. Określenie „młodociany” używane jest wobec sprawcy czynu zabronionego, który w chwili jego popełnienia nie ukończył 21, a w chwili orzekania drugiej instancji 24 lat (art. 115 k.k.¹⁹). Innym miejscem, w którym termin „młodociany” został zastosowany przez tego samego ustawodawcę, jest kodeks pracy. W jego rozumieniu „młodociana” jest osoba, która ukończyła 16, a nie przekroczyła 18 lat (art. 190

¹⁵ A. Skowrońska-Zbierchowska, *Doświadczenia małoletnich rodziców...*, dz. cyt., s. 78.

¹⁶ Ustawa z dn. 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz.U. Nr 35 poz. 228 z późn. zm.

¹⁷ Zob. *Raport. Sytuacja prawna, społeczna i wychowawcza nieletnich ciężarnych i nieletnich matek przebywających w placówkach resocjalizacyjnych*, red. A. Sikora, Warszawa 2013.

¹⁸ S. Kaźmierczyk, *Definicja legalna, [w:] Wprowadzenie do nauk prawnych. Leksykon tematyczny*, red. A. Bator, Warszawa 2008, s. 181.

¹⁹ Ustawa z dn. 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz.U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.

§ 1 k.p.²⁰). Termin „młodociany” można odnaleźć także w już uchylonych aktach normatywnych dotyczących oświaty, w Dekrecie z dnia 23 marca 1956 r. o obowiązku szkolnym ustawodawca użył terminu „młodociany” w stosunku do osoby podlegającej obowiązkowi szkolnemu w wieku między 14 a 16 rokiem życia, która nie ukończyła 7 klas szkoły podstawowej (art. 5, pkt 2, zd. 1 Dekret²¹).

W optyce prawa cywilnego będzie mowa o matkach „małoletnich” – definicja ta zawiera niewyraźną *explicite* gradację, wynikającą z prawa do czynności prawnych. „Małoletnią” jest osoba, która nie ukończyła 18 roku życia oraz nie uzyskała pełnoletności poprzez zawarcie małżeństwa (art. 10 k.c.²²). Zdolność prawna każdego człowieka wynika z faktu urodzenia (art. 8 § 1 k.c.), natomiast zdolność do czynności prawnych powiązana jest zasadniczo z wiekiem osoby; poszerzanie zakresu tego prawa jest stopniowe. Warto przedstawić przykładowe konsekwencje, jakie będzie to niosło dla małoletniej matki. Osoba poniżej 13 roku życia według ustawodawcy nie ma zdolności do czynności prawnych (art. 12 k.c.), natomiast po ukończeniu 13 roku życia, a przed 18 ma częściową zdolność do czynności prawnych; w obu przypadkach nazywana jest małoletnią (art. 15 k.c.). W kontekście omawianej przykładowo sytuacji terminacji ciąży²³ wymaga się zgody sądu opiekuńczego na dokonanie aborcji, nastolatka natomiast ma prawo tylko do wyrażenia swojej opinii. Po uzyskaniu częściowej zdolności (po ukończeniu 13 roku życia) wymagana jest, poza zgodą przedstawiciela ustawowego, także pisemna zgoda dziewczyny. Natomiast po ukończeniu 18 lat (pełnoletnia) nabywa pełną zdolność do czynności prawnych (art. 10 § 1 i art. 11 k.c.), co stanowi przesłankę do pełnienia władzy rodzicielskiej nad swoim dzieckiem (art. 94 § 1 k.r.o.²⁴).

2.1. Uczennica-matka: prawa i obowiązki

Uczennica w ciąży oraz taka, która urodziła dziecko, ze względu na swój wiek, tak samo jak inni uczniowie, podlega obowiązkom szkolnemu i nauki. Konstytucja stanowi, że każdy ma prawo do nauki, natomiast do 18 roku życia jest ona obowiązkowa (art. 70 Konstytucja RP²⁵). Aktem uzupełniającym, podkreślającym

²⁰ Ustawa z dn. 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy, Dz.U. 1974 Nr 24, poz. 141 z późn. zm.

²¹ Dekret z dn. 23 marca 1956 r. o obowiązku szkolnym, Dz.U. 1991 Nr 95, poz. 425 uchylony.

²² Ustawa z dn. 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, Dz.U. 1964 Nr 16, poz. 93 z późn. zm. [dalej: k.c.].

²³ Ustawa z dn. 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży, Dz.U. 1993 Nr 17, poz. 78, tu: art. 4a pkt 4.

²⁴ Ustawa z dn. 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz.U. 1964 Nr 9, poz. 59 z późn. zm. [dalej: k.r.o.].

²⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. Nr 78, poz. 483 [dalej: Konstytucja].

obowiązek nauki, jest ustawa o systemie oświaty²⁶, która stanowi, że obowiązek szkolny trwa do ukończenia gimnazjum, nie dłużej niż do ukończenia 18 roku życia (art. 15 pkt 1 i 2 u.s.o.). Uznaje się, że pojęcie nauki jest synonimem „uczenia się, kształcenia, edukacji”, jest także terminem szerszym niż obowiązek szkolny²⁷. Nauka w gimnazjum trwa przeciętnie do ukończenia przez ucznia 16 roku życia, zatem po ukończeniu gimnazjum obowiązek nauki jest realizowany w szkołach ponadgimnazjalnych do wspomnianego 18 roku życia, dalsza realizacja obowiązku wynika z prawa do nauki. Forma spełniania obowiązków szkolnego i nauki polega, jak stanowi ustawodawca, na uczęszczaniu odpowiednio do szkoły podstawowej i gimnazjum oraz do szkoły ponadgimnazjalnej lub realizowaniu przygotowania zawodowego (art. 16 pkt 5, 5a u.s.o.).

Poruszając tematykę matki małoletniej w szkole, należy przywołać zasadę prawa polskiego, jaką jest ochrona macierzyństwa. Art. 18 Konstytucji stanowi, że macierzyństwo znajduje się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polski, natomiast art. 71 podkreśla, że matka przed urodzeniem i po nim ma prawo do szczególnej pomocy władz publicznych. Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu i warunkach przerywania ciąży stanowi jeden z aktów prawnych realizujących te zadania. Adresatem art. 2.1. ust. 3 powyższej ustawy jest uczennica w ciąży, która właśnie ze względu na swój stan fizjologiczny otrzymuje określone prawa, natomiast szkoła zostaje zobowiązana do udzielenia pomocy²⁸. Zatem akt ten obejmuje tylko jeden wymiar macierzyństwa uczennicy, ten początkowy: ciąży, porodu oraz połogu trwającego średnio około 6 tygodni²⁹.

Najlicniejsza grupa polskich nastoletnich matek w roku 2013 legitymowała się wykształceniem gimnazjalnym – było to 6 757 dziewcząt – uczennic szkół ponadgimnazjalnych. Grupa objęta obowiązkiem szkolnym, czyli ukończenia szkoły gimnazjalnej, to 38 dziewcząt mających wykształcenie niepełne podstawowe i 2474 dziewcząt mających wykształcenie podstawowe³⁰, przy założeniu, że żadna z nich nie ukończyła 18 roku życia. Dla zobrazowania sytuacji edukacyjnej matki małoletniej zostaną przedstawione dane z badań matek małoletnich znajdujących się w różnych sytuacjach społecznych³¹.

²⁶ Ustawa z dn. 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz.U. 1991 Nr 95, poz. 425 z późn. zm. [dalej: u.s.o.].

²⁷ M. Pilch, *Art. 15 ust. 1, [w:] Ustawa o systemie oświaty. Komentarz*, LEX 2013.

²⁸ System oświaty obejmuje szkoły: podstawową, gimnazjalną, ponadgimnazjalną oraz artystyczne (art. 2 u.s.o.).

²⁹ E. Ronin-Walknowska, *Połów*, [w:] *Położnictwo i ginekologia. Repetytorium*, red. G. H. Bręborowicz, Warszawa 2010, s. 211.

³⁰ „Rocznik Demograficzny” 2014, s. 326.

³¹ Badania te pochodzą z różnych okresów czasowych, stąd pojawiają się różnice związane z poziomem edukacji.

Anna Więclawska badała kobiety samotne, które w chwili urodzenia dziecka nie ukończyły 18 lat, a w czasie badania średnia wieku wyniosła 21,32 lat, przy czym najstarsze dziecko miało 5 lat. Połowa grupy badawczej zamieszkiwała w domu rodzinnym, druga w domu samotnej matki. W grupie 100 kobiet 39 miało wykształcenie podstawowe, 45 – zawodowe, wykształcenie średnie – 14, i 2 miały wykształcenie wyższe³². Większość z kobiet (84 proc.) miała niskie wykształcenie, czego konsekwencją były niskie kwalifikacje zawodowe. W innym badaniu, obejmującym 56 dziewcząt, które zostały samotnymi matkami przed 18 rokiem życia i które zostały zbadane pod kątem sytuacji społeczno-emocjonalnej, struktura wiekowa rozkładała się następująco: 18-latek było 26,7 proc., 52,2 proc. stanowiły matki 17-letnie, 14,0 proc. 16-letnie, a matek w wieku 14–15 lat było 7,1 proc. Największą grupę stanowiły dziewczęta mające wykształcenie podstawowe – było ich 52 proc., 34,4 proc. miało wykształcenie zasadnicze zawodowe, a tylko 13,6 proc. średnie ogólne lub techniczne. Autor badań Tadeusz Rymarz zwraca uwagę, że 56,5 proc. dziewcząt nie kontynuowało nauki oraz nie pracowało. Większa część dziewcząt objętych badaniem (63 proc.) mieszkała w domach samotnej matki i one częściej nie uczęszczały do szkoły oraz nie pracowały³³. Macierzyństwo zakłóciło proces edukacji, skutkiem było niekontynuowanie obowiązku szkolnego lub nauki, trudno jednak ocenić, na jakim etapie został on przerwany.

Warto także spojrzeć na proces edukacji uczennicy w perspektywie uzyskania pełnoletności poprzez zamążpójście. W latach 2008–2009 zostały przebadane akta sądowe dotyczące zezwolenia na zawarcie małżeństwa kobiecie, która nie ukończyła 18 roku życia, a miała ukończone 16 lat (art. 10 k.r.o.). Połowę wnioskodawczyń stanowiły kobiety, które nie ukończyły 17 lat, w 95,8 proc. powodem zawarcia małżeństwa były ciąża lub urodzenie dziecka. Wykształcenie w tej grupie rozkładało się następująco: 28,9 proc. uczęszczało do gimnazjum lub je ukończyło, 27,8 proc. – do technikum lub je ukończyło, 20 proc. uczyło się w zasadniczej szkole zawodowej i 20 proc. w liceum ogólnokształcącym, w jednym przypadku uczennica ukończyła tylko szkołę podstawową, a dwie liceum profilowane. Autor badań podaje, że 76,7 proc. zadeklarowało, że kontynuuje naukę, jedna uczyła się i pracowała, 20 proc. wskazało, że przerwało naukę z uwagi na ciążę lub urodzenie dziecka, dwie kobiety zadeklarowały, że zakończyły już edukację³⁴.

³² A. Więclawska, *Nieletnie dziewczęta samotnie wychowujące dzieci a ich przygotowanie do radzenia sobie z ograniczeniami losu*, Toruń 2005, s. 145–146.

³³ T. Rymarz, *Sytuacja emocjonalno-społeczna nieletnich matek wychowujących nieślubne dziecko*, [w:] *Zagadnienia marginalizacji i patologizacji życia społecznego*, red. F. Koczczuk, Rzeszów 2005, s. 186.

³⁴ M. Domański, *Względne zakazy małżeńskie*, Warszawa 2013, s. 172, 178.

Perspektywę kontynuacji edukacji po zawarciu małżeństwa za zgodą sądu przedstawiła z kolei w swojej pracy Urszula Kempieńska. Ogólne wnioski prowadzą się do stwierdzenia, że wczesne małżeństwo, zazwyczaj powiązane z rodzicielstwem, przeszkadza (częściej kobietom niż mężczyznom) w kontynuowaniu nauki oraz podnoszeniu kwalifikacji; większość badanych (w tym wypadku mężczyzn i kobiet) pozostawała na tym samym poziomie wykształcenia co przed ślubem. Przykładowo spośród 36 uczennic szkół ponadpodstawowych, które zawarły związek małżeński, 15 nie ukończyło poziomu edukacji, na którym się znajdowały³⁵. Przedstawione badania matek małych dzieci oraz tych, które uzyskały pełnoletniość poprzez zawarcie małżeństwa, wskazują, że w obu sytuacjach wypełnianie roli matki i uczennicy jest trudne do pogodzenia.

Istnieje trudność w weryfikacji przebiegu procesu edukacji uczennic-matek: nie ma badań co do aktualnego stanu sytuacji młodej matki w szkole, często edukacja w odniesieniu do tej grupy dziewcząt wiązana jest wyłącznie z edukacją seksualną. W kontekście realizacji Ustawy z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży oraz o skutkach jej stosowania, informacje o uczennicach w ciąży oraz formach udzielonej pomocy zostały zamieszczone wyłącznie w roku 2007 roku w sprawozdaniu z realizacji tejże ustawy. W szkołach została przeprowadzona ankieta, z której wynikało, że w roku szkolnym 2005–2006 do szkoły uczęszczało 6 579 uczennic w ciąży, 4 775 uczennic objętych obowiązkiem nauki (do 18 roku życia), w tym 212 w wieku 13–15 lat, 4 563 w wieku 16–18 lat³⁶. Opinia ustawodawcy o monitorowaniu zjawiska macierzyństwa w szkole została wyrażona w odpowiedzi na interpelację w sprawie orzeczeń o indywidualnym nauczaniu w odniesieniu do uczennicy w ciąży, nie znaleziono podstaw merytorycznych do monitorowania szczegółów „o stanie zdrowia uczniów ubiegających się o wydanie orzeczeń o potrzebie indywidualnego nauczania, szczególnie w świetle przepisów § 27 ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych (Dz.U. Nr 133, poz. 883)”³⁷.

Realizacja obowiązków szkolnego i nauki jest prawnym przymusem, którego zaniedbanie skutkuje określonymi konsekwencjami prawnymi. Trzeba stwierdzić,

³⁵ U. Kempieńska, *Małżeństwa młodocianych*, Włocławek 2005, s. 75.

³⁶ Sprawozdanie Rady Ministrów z wykonania w roku 2006 ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży oraz o skutkach jej stosowania, Druk nr 25 z dn. 6 listopada 2007 r., <http://www.mz.gov.pl/?a=16309>, s. 54 (dostęp: 14.09.2015).

³⁷ Odpowiedź na Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Edukacji Narodowej – z upoważnienia ministra – na interpelację nr 16644 w sprawie nauczania indywidualnego w szkołach średnich, zwłaszcza liceach ogólnokształcących, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/28B70C80> (dostęp: 14.09.2015).

że w wypadku zbyt wczesnego macierzyństwa skutki społeczne są znacznie groźniejsze. Wyróżnia się dwa podmioty odpowiedzialne za realizację powyższych obowiązków: pierwszym z nich jest sam obowiązyany, jednak w sytuacji braku pełnej zdolności do czynności prawnych obowiązek ten spoczywa na jego opiekunach prawnych, którymi najczęściej są rodzice. W sytuacji gdy uczennica, zawierając małżeństwo, nabywa pełne prawa do czynności prawnych, ona sama jest stroną odpowiedzialną i to w stosunku do niej mogą zostać zastosowane środki egzekucyjne. Z drugiej strony organy administracji publicznej zobowiązane są do urządzenia i prowadzenia systemu szkół publicznych oraz do kontroli w tym zakresie. W przypadku obowiązku szkolnego kontrolę nad realizowaniem obowiązku szkolnego pełnią dyrektorzy publicznych szkół i gimnazjów. Kontrolę nad obowiązkiem nauki młodzieży od 16 do 18 roku życia pełnią wójt, burmistrz lub prezydent miasta³⁸.

3. Rola podmiotów odpowiedzialnych za realizację obowiązków szkolnego i nauki

3.1. Rodzice w procesie edukacji matki małoletniej

W doktrynie można spotkać podział obowiązków spoczywających na rodzicach, o charakterze z zakresu prawa administracyjnego oraz o charakterze społecznym, których niewypełnianie może być powodem wszczęcia postępowania w sądzie rodzinnym. W optyce tematu znaczenie mają te ostatnie, do nich należy zapewnienie regularnego uczęszczania dziecka na zajęcia szkolne. Komentarze podają, że rodzice powinni stosować takie środki wychowawcze w ramach przysługującej im władzy rodzicielskiej, aby zapobiegać samowolnemu opuszczeniu zajęć, regularność polega na braniu udziału we wszystkich zajęciach przewidzianych w planie dla danego poziomu nauczania (art. 18 ust. 1 pkt 2 u.s.o.). Kolejno do rodziców należy zapewnienie dziecku warunków umożliwiających przygotowanie się do zajęć (art. 18 ust. 1 pkt 3 u.s.o.), jeśli nie mogą uczynić tego w domu, powinni znaleźć odpowiednie miejsce poza domem. Ostatni obowiązek społeczny z wymienianych odnosi się do rodziców stosujących naukę domową – mają oni zapewnić dziecku warunki określone przez dyrektora w zezwoleniu (art. 18 ust. 1 pkt 6 u.s.o.)³⁹.

Rola rodziców w edukacji dziecka jest znacząca, kodeks rodzinny i opiekuńczy stanowi, że ich obowiązkiem jest troska o fizyczny i duchowy rozwój dziecka (art. 95 k.r.o.). W sytuacji gdy dziecko staje przed życiowym zadaniem urodzenia

³⁸ M. Czuba-Wąsowska, K. Mańko, *Egzekucja obowiązków szkolnego i nauki*, Warszawa 2011, s. 107.

³⁹ M. Pilch, *Art. 18 ust. 1, 2, 3, 6, [w:] Ustawa o systemie oświaty...*, dz. cyt.

i wychowania swojego dziecka, wsparcie jest jednym z czynników determinujących późniejsze życie młodej matki. Realizacja planów dotyczących edukacji ma większe szanse na powodzenie wówczas, gdy młode matki otrzymują pomoc, w tym finansową – szczególnie dotyczy to dziewcząt osiągających sukcesy szkolne przed zająciem w ciąży. Dziewczęta, które nie otrzymały wsparcia od rodziców, dopiero po kilku latach uzupełniały wykształcenie lub też pozostawały na tym samym poziomie edukacji⁴⁰.

Jednym z ważnych elementów wpływających na edukację młodej matki jest związek pomiędzy wykształceniem rodziców a wykształceniem matek: im niższe wykształcenie, tym mniejsze kompetencje wychowawcze. Młode matki zwykle pochodzą z rodzin o niskim wykształceniu, choć należy zaznaczyć, że nie jest to regułą. Studium demograficzne dotyczące matek nastoletnich, opracowane w 1988 roku przez Wiktorię Wróblewską, zawiera sylwetkę matki nastoletniej, którą najczęściej była uczennica szkoły zawodowej bądź kobieta pracująca zawodowo, a jej rodzice zwykle byli robotnikami o niskich kwalifikacjach⁴¹. Podobnie badania Anny Więclawskiej pokazały, iż w zbliżonych proporcjach rozkładało się wykształcenie matek małoletnich: 82 z nich miały wykształcenie podstawowe i zawodowe, podobny poziom wykształcenia prezentowały młode matki w 84 przypadkach⁴². Rodziny inteligentnie częściej wykazują większą troskę o kontynuowanie nauki przez córkę, przynajmniej do poziomu ponadpodstawowego. W przypadku małżeństw zawieranych za zgodą sądu zdarza się, że rodzice składają deklaracje o inspirowaniu dzieci do nauki⁴³. Zależność między statusem rodziny a wynikami kształcenia jest dostrzegana w ogólnej populacji uczniów: im wyższy status rodziny, tym bardziej pozytywne rezultaty⁴⁴. Socjologia edukacji skłania się jednak ku nowym kierunkom, zmieniającym perspektywę determinującej roli dziedziczenia kapitału kulturowego rodziny pochodzenia. Podkreśla się wpływ instytucji edukacyjnych, które mogą pogłębiać nierówności społeczne poprzez stosowaną komunikację, jednocześnie mogą także, rozwijając kompetencje językowe u dzieci, otwierać drogę awansu społecznego⁴⁵.

⁴⁰ A. Skowrońska-Zbierchowska, *Doświadczenia małoletnich rodziców...*, dz. cyt., s. 204–205.

⁴¹ W. Wróblewska, *Nastoletnie matki w Polsce – studium demograficzne n podstawie badania „Ankieta młodych matek” z 1998 r.*, Warszawa 1991, s. 90.

⁴² A. Więclawska, *Nieletnie dziewczęta samotnie wychowujące dzieci...*, dz. cyt., s. 146.

⁴³ U. Kempieńska, *Małżeństwa młodocianych...*, dz. cyt., s. 76.

⁴⁴ Zob. J. Bielecka-Prus, *Kulturowa reprodukcja nierówności społecznych w instytucjach edukacyjnych*, „Roczniki WSPA” 1 (2008), s. 116–137.

⁴⁵ J. Bielecka-Prus, *Kulturowa reprodukcja nierówności społecznych...*, dz. cyt., s. 136.

3.2. Szkoła w procesie edukacji matki małoletniej

Odpowiedzialnym za realizację obowiązku szkolnego ucznia jest dyrektor szkoły publicznej podstawowej oraz gimnazjalnej. Zakres kontroli wynika z art. 18 u.s.o., w literaturze wymienia się formy kontroli spełniania obowiązku szkolnego i nauki, należą do nich przykładowo działania o charakterze społeczno-organizacyjnym, takie jak „współdziałanie z rodzicami w zapewnieniu dziecku warunków umożliwiających przygotowanie się do zajęć oraz zapewnieniu dziecku warunków nauki, jeżeli zostało wydane zezwolenie na edukację domową”, w odniesieniu do regularnego uczęszczania na zajęcia szkolne współpraca ta ma charakter ciągły⁴⁶. Macierzyństwo uczennicy wymaga podjęcia szczególnej współpracy pomiędzy szkołą a rodzicami, z doświadczeń badawczych wynika, że większe znaczenie w przebiegu edukacji ma zachowanie rodziców młodych rodziców niż oddziaływania nauczycieli⁴⁷.

W świetle art. 2 pkt 3 ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży szkoła ma obowiązek stworzenia takich warunków uczennicy w ciąży, aby ta mogła dokończyć edukację. Uczennicy w ciąży może zostać udzielony urlop, ustawodawca nie określa jednak jego długości – można domniemywać, że może on trwać maksymalnie do 6–8 tygodni po porodzie. Trzeba podkreślić, że uczennicy nie przysługuje urlop macierzyński, ten bowiem wynika ze stosunku pracy. Wypowiedź minister edukacji w sprawie udzielania urlopu uczennicom w klasach ponadgimnazjalnych wyraźnie podkreśliła niekorzystny wpływ długiej przerwy w procesie edukacji, istnieje bowiem ryzyko wypadnięcia z systemu szkolnego, gdyż uczennica może ukończyć 18 lat przed powrotem do szkoły. Przerwa w nauce nie motywuje także do powrotu do nauki⁴⁸.

Formą, która będzie ułatwiała realizację obowiązków szkolnego i nauki matce przed urodzeniem dziecka i po nim, jest indywidualne nauczanie (art. 71 b ust. 1a u.s.o.) przyznawane na podstawie orzeczenia o potrzebie indywidualnego nauczania wydanego przez poradnię psychologiczno-pedagogiczną⁴⁹, wskazaniem jest stan zdrowia, który uniemożliwia lub znacznie utrudnia uczęszczanie

⁴⁶ M. Czuba-Wąsowska, K. Mańko, *Egzekucja obowiązków...*, dz. cyt., s. 109.

⁴⁷ A. Skowrońska-Zbierchowska, *Doświadczenia małoletnich rodziców...*, dz. cyt., s. 207.

⁴⁸ Pismo do Marszałka senatu z dnia 15 lutego 2011 r. w sprawie korzystania z urlopu macierzyńskiego przez uczennice szkół ponadgimnazjalnych, <http://ww2.senat.pl/k7/dok/sten/oswiad/gruszka/6901o.pdf> (dostęp: 15.09.2015).

⁴⁹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 18 września 2008 r. w sprawie orzeczeń i opinii wydawanych przez zespoły orzekające działające w publicznych poradniach psychologiczno-pedagogicznych, Dz.U. 2008 Nr 173, poz. 1072.

do szkoły. W orzecznictwie spotyka się stwierdzenia, że zły stan zdrowia dotyczy niedogodności nie tylko fizycznych, ale także psychicznych. Nauczanie indywidualne jest uznawane za szczególną formę realizowania obowiązku szkolnego poza szkołą⁵⁰. W przypadku matki małoletniej przesłanką do wydania orzeczenia nie może być sytuacja społeczna, jaką jest na przykład brak opieki dla dziecka podczas zajęć szkolnych. Do powyższego orzeczenia musi zostać załączone zaświadczenie lekarskie o tym, że stan zdrowia uczennicy uniemożliwia lub znacznie utrudnia uczęszczanie do szkoły, musi także zostać zawarty termin, do kiedy jest orzeczona ta forma nauczania⁵¹. Indywidualne nauczanie ma być realizowane zgodnie ze wskazaniami zawartymi w orzeczeniu, zajęcia mogą odbywać się w szkole w odpowiednich dla uczennicy porach lub w domu uczennicy⁵².

W przypadku gdy ciąża, poród lub połóg uniemożliwiają uczennicy zdanie egzaminu ważnego dla ciągłości nauki, szkoła ma obowiązek przesunąć jego termin tak, by był dogodny, w czasie nie dłuższym niż 6 miesięcy (art. 2 pkt 3 u.s.o.). Inną możliwą pomocą jest wsparcie psychologiczno-pedagogiczne⁵³. Formą, która znajduje zastosowanie w odniesieniu do uczennicy, która urodziła dziecko, jest kształcenie specjalne z uwagi na zagrożenie niedostosowaniem społecznym (art. 71b.1 u.s.o.)⁵⁴. Kształcenie to realizowane jest w oparciu o orzeczenie o kształceniu specjalnym wydane przez poradnię psychologiczno-pedagogiczną⁵⁵.

Należy pokreślić trudność w ocenie funkcjonowania uczennicy-matki w szkole, ponieważ ten aspekt jest rzadkim tematem badań. Można stwierdzić, że szkoła jako instytucja ma wystarczające środki prawne, by stworzyć właściwe warunki dla edukacji uczennicy przed urodzeniem dziecka i po nim. W opinii samych matek-uczennic ważną rolę odgrywa stosunek, jaki mają do nich nauczyciele oraz uczniowie w klasie. Poczucie przynależności do grupy, jej akceptacji stanowi

⁵⁰ M. Czuba-Wąsowska, K. Mańko, *Egzekucja obowiązków...*, dz. cyt., s. 75.

⁵¹ Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Edukacji Narodowej – z upoważnienia ministra – na interpelację nr 16644 w sprawie nauczania indywidualnego w szkołach średnich, zwłaszcza liceach ogólnokształcących, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/28B70C80> (dostęp: 14.09.2015).

⁵² M. Czuba-Wąsowska, K. Mańko, *Egzekucja obowiązków...*, dz. cyt., Warszawa 2011, s. 75.

⁵³ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach, Dz.U. 2013 poz. 532.

⁵⁴ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 24 lipca 2015 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym, Dz.U. 2015 poz. 1113.

⁵⁵ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 1 lutego 2013 r. w sprawie szczegółowych zasad działania publicznych poradni psychologiczno-pedagogicznych, w tym publicznych poradni specjalistycznych, Dz.U. 2013 poz. 199.

wsparcie w trudnej sytuacji, jego brak powoduje osamotnienie matki-uczennicy⁵⁶. Alicja Skowrońska-Zbierchowska zwróciła uwagę, że uczennice w ciąży stanęły przed dużym wyzwaniem związanym z samym ujawnieniem informacji, że są w ciąży. Dziewczęta wstydziły się, obawiały się stygmatyzacji, dlatego jak najdłużej ukrywały tę wiadomość, niektóre podjęły decyzję o zmianie szkoły. Wśród badanych znalazły się nieliczne przypadki niedoświadczające tego uczucia, dotyczyły one szkół bardziej liberalnych. W rezultacie częściej dziewczęta (badanie dotyczyło także małoletnich ojców) spotkały się z akceptacją ze strony nauczycieli, realizowały program do rozwiązania i po kilku tygodniach wracały do szkoły. Negatywne przypadki z kolei wiązały się z odrzuceniem przez nauczycieli i uczniów – powodem było przekonanie o demoralizującym wpływie na pozostałych uczniów, dyrektorzy szkół nalegali na przeniesienie się uczennicy do innej szkoły⁵⁷. Środowisko szkoły może wesprzeć młodą matkę bądź ją wykluczyć.

Zakończenie

Warto na zakończenie przywołać rezolucję w sprawie dyskryminacji młodych kobiet i dziewcząt w edukacji⁵⁸. Parlament Europejski zwraca uwagę na problem ograniczonego dostępu do wykształcenia kobiet, także mężczyzn opiekujących się dziećmi, którzy ze względu na rodzicielstwo zmuszeni byli przerwać zdobywanie swoich kwalifikacji⁵⁹. Akt ten zawiera zalecenia podjęcia dialogu z partnerami społecznymi w celu umożliwienia kontynuacji nauki tym, którzy ją przerwali⁶⁰. W dalszej części zaleca dostosowanie programów nauczania do potrzeb kobiet wychowujących małe dzieci, uwaga kierowana jest na osiągnięcie przez kobiety większej niezależności oraz możliwości większego udziału w życiu społecznym. Dokumentem, o którym także należy wspomnieć, jest Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 25 października 2011 r. w sprawie sytuacji matek samotnie wychowujących dzieci. Nastoletnie macierzyństwo stanowi tylko część grupy samotnych matek, jeśli nawet ma ono formę przejściową, przypada zwykle na czas,

⁵⁶ T. Rymarz, *Sytuacja emocjonalno-społeczna nieletnich matek...*, dz. cyt., s. 186.

⁵⁷ A. Skowrońska-Zbierchowska, *Doświadczenia małoletnich rodziców...*, dz. cyt., s. 191–192.

⁵⁸ Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie dyskryminacji młodych kobiet i dziewcząt w edukacji (2006/2135(INI)).

⁵⁹ Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie dyskryminacji młodych kobiet i dziewcząt w edukacji (2006/2135(INI)), nr 9.

⁶⁰ Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie dyskryminacji młodych kobiet i dziewcząt w edukacji (2006/2135(INI)), nr 10.

w którym kobieta powinna realizować edukację. Parlament zwraca uwagę na samotne kobiety, które przerywają edukację oraz zdobywanie kwalifikacji, gdyż mają ograniczoną ilość czasu i środków, które poświęcają na wychowanie dzieci. W konsekwencji są narażone na ubóstwo i wykluczenie społeczne⁶¹. Rezolucja wzywa do podejmowania przez państwa członkowskie działań ograniczających czynniki zagrażające wykluczeniem społecznym.

Matka małoletnia znajduje się w grupie narażonej na marginalizację. Zrealizowanie obowiązku szkolnego i nauki zależy od wielu czynników – w artykule omówione zostały tylko wybrane. Problem wymaga dalszego badania i monitorowania.

Bibliografia

- Bee H., *Psychologia rozwoju człowieka*, tłum. A. Wojciechowski, Poznań 2004.
- Bielecka-Prus J., *Kulturowa reprodukcja nierówności społecznych w instytucjach edukacyjnych*, „Roczniki WSPA” (2008) 1, s. 116–137.
- Borzucka-Sitkiewicz K., Kowalczevska-Grabowska K., *Profilaktyka społeczna*, Katowice 2013.
- Budrowska B., *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Wrocław 2000.
- Czerkawski A., *Wykluczenie edukacyjne niedostosowanych społecznie*, „Chowanna” 1 (2012) 38, s. 109–119.
- Czuba-Wąsowska M., Mańko K., *Egzekucja obowiązków szkolnego i nauki*, Warszawa 2011.
- Dekret z dnia 23 marca 1956 r. o obowiązku szkolnym, Dz.U. 1991 Nr 95, poz. 425 (uchylony).
- Domański M., *Względne zakazy małżeńskie*, Warszawa 2013.
- Jarosz M., *Zasoby adaptacyjne małoletnich matek*, [w:] *Skazani na wykluczenie? Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, red. M. Kalinowski, I. Niewiadomska, Lublin 2010, s. 203–235.
- Kaźmierczyk S., *Definicja legalna*, [w:] *Wprowadzenie do nauk prawnych. Leksykon tematyczny*, red. A. Bator, Warszawa 2008, s. 181.
- Kempińska U., *Małżeństwa młodocianych*, Włocławek 2005.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. Nr 78, poz. 483.
- Kościelska M., *Trudne macierzyństwo*, Warszawa 1998.
- Lipska A., Zagórska W., „Stająca się dorosłość” w ujęciu Jeffreya J. Arnetta jako rozbudowana faza rytuału przejścia, „Psychologia Rozwojowa” 16 (2011) nr 1, s. 9–21.
- Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Edukacji Narodowej – z upoważnienia ministra – na interpelację nr 16644 w sprawie nauczania indywidualnego w szkołach

⁶¹ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 25 października 2011 r. w sprawie sytuacji matek samotnie wychowujących dzieci (2011/2049(INI)).

- średnich, zwłaszcza liceach ogólnokształcących, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/ma-in/28B70C80> (dostęp: 14.09.2015).
- Pilch M., *Ustawa o systemie oświaty. Komentarz*, LEX 2013.
- Pismo do Marszałka senatu z dn. 15 lutego 2011 w sprawie korzystania z urlopu macierzyńskiego przez uczennice ponadgimnazjalnych, <http://ww2.senat.pl/k7/dok/sten/oswiad/gruszka/6901o.pdf> (dostęp: 15.09.2015).
- Raport. Sytuacja prawna, społeczna i wychowawcza nieletnich ciężarnych i nieletnich matek przebywających w placówkach resocjalizacyjnych*, red. A. Sikora, Warszawa 2013.
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie dyskryminacji młodych kobiet i dziewcząt w edukacji (2006/2135(INI)).
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 25 października 2011 r. w sprawie sytuacji matek samotnie wychowujących dzieci (2011/2049(INI)).
- Rocznik Demograficzny, Warszawa 2012.
- Rocznik Demograficzny, Warszawa 2013.
- Rocznik Demograficzny, Warszawa 2014.
- Ronin-Walknowska E., *Połów*, [w:] *Położnictwo i ginekologia. Repetytorium*, red. G. H. Bręborowicz, Warszawa 2010, s. 211–220.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dn. 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach, Dz.U. 2013 poz. 532.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dn. 18 września 2008 r. w sprawie orzeczeń i opinii wydawanych przez zespoły orzekające działające w publicznych poradniach psychologiczno-pedagogicznych, Dz.U. 2008 Nr 173, poz. 1072.
- Rymarz T., *Sytuacja emocjonalno-społeczna nieletnich matek wychowujących nieślubne dziecko*, [w:] *Zagadnienia marginalizacji i patologizacji życia społecznego*, red. F. Kozaczuk, Rzeszów 2005, s. 184–191.
- Skowrońska-Zbierzchowska A., *Doświadczenia małoletnich rodziców. Aspekty socjopedagogiczne*, Gdańsk 2010.
- Sprawozdanie Rady Ministrów z wykonania w roku 2006 ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży oraz o skutkach jej stosowania, Druk nr 25 z dn. 6 listopada 2007 r., <http://www.mz.gov.pl/?a=16309> (dostęp: 14.09.2015).
- Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy, Dz.U. Nr 24, poz. 141 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz.U. Nr 35, poz. 228 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz. U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży, Dz.U. Nr 17, poz. 78.
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, Dz.U. Nr 16, poz. 93 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz.U. Nr 9, poz. 59 z późn. zm.

- Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz.U. Nr 95, poz. 425 z późn. zm.
- Więclawska A., *Nieletnie dziewczęta samotnie wychowujące dzieci a ich przygotowanie do radzenia sobie z ograniczeniami losu*, Toruń 2005.
- Wilczyńska A., *Uwarunkowania radzenia sobie młodzieży w sytuacjach zagrożenia wykluczeniem społecznym*, Katowice 2013.
- Wróblewska W., *Nastoletnie matki w Polsce – studium demograficzne na podstawie badania „Ankieta młodych matek” z 1998 r.*, Warszawa 1991.

